

“GADAB” KAVRAMI VE KUR’ÂN PERSPEKTİFİNDEN ANALİZİ

Yunus Emre GÖRDÜK

Balıkesir Üniversitesi
İlahiyat Fak

Özet:

Kur’an’da yer alan ve “duygu”ifade eden bazı kavramlar hem Allah için hem de insan için kullanılmıştır. Bunlardan biri de çeşitli türevleriyle birlikte Kur’ân’da yirmi dört kez yer alan “gadab” kavramıdır. Kur’ân’a bütünsel açıdan bakıldığında Allah’ın gadabına en çok İsrailoğulları’nın hedef olduğu görülmekte, öte yandan söz konusu hedefin sadece onlarla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Bu makalenin giriş kısmında “gadab”ın klasik sözlüklerde ne ifade ettiği ve bazı İslâmî kaynaklarda nasıl ele alındığına kısaca değinilmiş daha sonra Kur’ân bütünlüğü içinde bu kavramın nasıl kullanıldığına dair bir analiz yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur’an, Gadab, Kavram, Analiz.

“Gadhab” Concept and An Analysis From the Qur’anic Perspective

Some concepts that express “feeling/emotion” have been used in both instances Allah and human in the Holy Qur’an. One of these is “gadhab/anger” which is taken part with several variants of the concept in the Holy Qur’an twenty-four times. When viewed from holistic approach to the Holy Qur’an, it has been understood that the attitudes and behaviors of Children of Israel have mostly become the target of God’s gadhab but said target is not limited of them. Glossary meaning of the “gadhab” concept and how it is described in some Islamic sources are included in the entry of this article and after thanit has been analysed how to use this concept in the Qur’anic integrity.

Keywords: Holy Qur’an, Gadhab/Anger, Concept, Analysis

Giriş:

Kur’ân-ı Kerîm, inananları için doğru yolu gösteren bir rehberdir. Anlaşılacak ve kendisiyle amel edilmek için nâzil olmuş, indiği toplumun diliyle konuşmuş ve onlarca bilinen kavramları kullanmıştır. Şüphesiz ki bu kavramların hangi anlamda, hangi bağlamda ve niçin kullanıldıklarını belirlemek amacıyla yapılan analizler Kur’ân’ı bütünsel olarak anlamaya ve anlamlandırmaya katkı sağlamaktadır. Bu paralelde yaptığımız çalışmada “غضب” kavramı, Kur’ân’da geçen bütün türevleriyle birlikte incelenecektir. Söz konusu

incelemeye geçmeden önce bazı klasik sözlükler ışığında gadabın ne ifade ettiğine ayrıca bazı İslâmî kaynaklar çerçevesinde insandaki “kuvve-i gadabiye”nin mahiyetine değinilecektir.

Bu noktada, Kur’ân’da bahsedilen gadabın genel itibariyle Allah’ın gadabını ifade etmekte olduğu ve bu çerçevede insandaki kuvve-i gadabiye ile direkt ilişkili olmadığı akla gelebilir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Kur’ân’da sadece Allah’ın gadabından değil insanın “gadab” kavramıyla ifade edilen duygusundan da bahsedilmektedir. Daha önemlisi, Kur’ân’ın muhatabı olan insan, Allah’ın gadabını da ancak kendi içinde var olan gadab duygusundan hareketle anlamaya çalışabilir. Zira varlığı mümkün dolayısıyla mahlûk olan insanın, kendini Vâcibu’l-Vücûd ve Hâlık olan Allah’ın yerine koyarak onun kendi zâtına mahsus gadabını anlama gibi bir şansı bulunmamaktadır.

“Gadab”ın Lügavî ve İstilahî Çerçevesi

“Gadab-gadab” rızanın zıddıdır, yani razı olmama ve öfkelenme halidir.¹ İntikam kastıyla kalpteki kanın hareketlenmesi² olarak tarif edilmiştir. “الغضب” lafzının anlamlarından biri “şiddetli kırmızı”, “koyu kırmızı”dır.³ غضب kökünden müştak kelimelerin öfke anlamını ihtiva etmesinin, öfkelenen kişinin kızarması durumuyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Şiddet ve kuvvete delâlet eden⁴ “غَضِبَ : gadab etti, öfkeleni” fiili, şayet gadab edilen kişi hayattaysa, “غَضِبَ عَلَيْهِ” veya “غَضِبَ لَهُ” şeklinde “عَلَى” ve “لِ” harfi cerleriyle; gadab edilen kişi ölüyse “غَضِبَ بِهِ” şeklinde “بِ” harfi ceriyle kullanılmaktadır.⁵

“Gadab-gadab”ın hem büyükten küçüğe hem de küçükten büyüğe karşı ortaya çıkabilen bir öfke halini ifade ettiği ve öfke durumunu anlatan her lafzın bu iki manayı birlikte kapsamadığı anlaşılmaktadır. Örneğin “سَخَطٌ-sahat” sadece büyükten küçüğe karşı sâdir olan öfkeyi anlatmaktadır. Nitekim “سَخَطَ الْأَمِيرَ عَلَى الْحَاجِبِ”⁶ şeklinde bir kullanım mümkünken bu ifadenin tersi “سَخَطَ الْحَاجِبِ عَلَى الْأَمِيرِ”⁷ şeklinde kullanılmamaktadır.⁸

¹ Bkz. İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû’l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî er-Ruveyfaî el-İfrîkî, *Lisânu’l-Arab*, Dâru’s-Sadir, Beyrut 1992, I, 648; ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseynî Ebû’l-Feyz Murtazâ, *Tâcu’l-Arûs*, Dâru’l-Hidâye, tsz., III, 485; Neşvan b. Saîd el-Himyerî, *Şemsü’l-Ulûm ve Devâu Kelâmi’l-Arabi Mine’l-Külûm*, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1999, VIII, 4964; el-Fîruzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub, *el-Kamûsu’l-Muhît*, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut, 2005, s. 120.

² Bkz. Râgıb el-İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Tefsîru’r-Râgıb*, Câmiatu Tanta, Mısır 1999, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 648-649; el-Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn, *Kitabu’t-Ta’rîfat*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 162; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, III, 485.

³ el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad, *es-Sihâhu Tâcu’l-Lugati ve Sihahi’l-Arabiyye*, Dâru’l-İlm Li’l-Melâyîn, Beyrut 1987, I, 194-195; Zeynüddîn er-Râzî, *Muhtâru’s-Sihah*, s. 227; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 650.

⁴ İbn Fâris, Ebû’l-Hüseyn Ahmed el-Kazvinî er-Râzî, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luğa*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1979, IV, 428.

⁵ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîs*, IV, 428; Zeynüddîn er-Râzî Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanefî, *Muhtâru’s-Sihah*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 1999, s. 227; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 648; el-Feyyûmî, Ebû’l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhu’l-Münîr fî Garîbi’s-Şerhi’l-Kebîr*, el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut tsz., II, 448; el-Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Tehzîbu’l-Luğa*, Dâru İhyâit-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 2001, VIII, 56.

⁶ “Sultan muhafıza öfkeleni”

⁷ “Muhafız Sultan’a öfkeleni”

⁸ el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Yahya b. Mihran, *el-Furûku’l-Lugaviyye*, Dâru’l-İlm, Kahire, tsz., s. 130.

“غضب-gadab” kavramı klasik sözlüklerde, olumlu (mahmûd) ve olumsuz (mezmûm) olarak ikiye ayrılmış; hak ve din namına ortaya çıkan kısmı olumlu, hakka tecavüz eden kısmı ise olumsuz sayılmıştır.⁹ Gadab hissi mahlûkatın kalbine müdahil olan bir histir.¹⁰ İnsanı intikam almaya sürükleyen bu his, şayet acizlikten dolayı bastırılırsa, düşmanlığa ve sû-i zanna yani “حقد : hıkd”¹¹ kimilerince de “غم : gam”a dönüşmektedir.¹²

Gadab anında gücü yettiği halde sükûnetin muhafaza edilerek zalime verilecek karşılığın ertelenmesi ise “حلم : hilm” olarak tarif edilmiş¹³ ve ulvî sıfatlardan addedilmiştir. “غَضِبَ” fiilinin mablûb hali olan “بَغِضَ” fiili de aynı şekilde şiddetli buğzu ve öfkeyi ifade etmektedir.¹⁴ “البغضة : buğz” ise tazim ve yüceltme belirtisi olan “المحبة : muhabbet”in zıddıyla karışık bir öfke halidir.¹⁵ Bu kökten türeyen “البغضاء” kelimesinin de değişik ayetlerde yer aldığı görülmektedir.¹⁶

Bazı ayetlerde¹⁷ Allah’ın gadabı ile beraber zikredilen laneti, bu iki kavramın ilişkili olduğunu göstermektedir. “لعن” kökünden masdar olan “اللعن”, tazib edip cezalandırma,¹⁸ hayır ve iyilikten tardederek uzaklaştırma¹⁹ anlamındadır. Örneğin “لَعَنَ اللَّهُ الشَّيْطَانَ” ifadesi “Allah şeytani hayırdan ve cennetten uzaklaştırdı” anlamındadır.²⁰ Koyunlara zarar vermesin diye sürekli kovulup uzaklaştırılan “kurt” da “لَعِينٌ” diye anılmıştır.²¹ Buna göre ismi fâil olan “مُلْعَنٌ” kelimesi, “azap eden”, “lanet eden”, “hakaret eden” ve “söven” gibi anlamları da ihtivâ etmektedir. Allah’ın lanet etmesi ise rahmetinden uzaklaştırması ve azap etmesidir.²² Bu bilgiler ışığında lanet etmeye götüren sürecin öncesinde gadabın olduğu söylenebilir. Nitekim “غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ”²³ ayetinde de görüldüğü gibi, kâfirlerin amellerine karşılık önce gadab, sonra lanet ve ardından cehennem azabı gelmektedir.

İmam Gazâlî gadabla ilgili şu tespitleri yapar: Gadabın yeri kalptir ve bu duygu kalpteki kanın galeyanyla ortaya çıkar. Böylece meydana gelen kuvvet öncelikle zarar ve eziyet verici şeyleri önlemeye çalışır, şayet önlenememiş ve tehlike durumu ortaya çıkmışsa, bu sefer onun çaresine bakmaya veya karşılık verip intikam almaya yönelir. Bu kuvvenin yokluğu veya zafiyeti hamiyetsizliğe sebep olur ki mezmûmdur. Akıl ve din dışı yanlış fiillere götüreceğinden dolayı aşırısı da aynı şekilde zararlı ve mezmûm sayılmıştır. Vasat derecesi

⁹ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 649; ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, III, 485.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 649.

¹¹ el-Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rîfat*, s. 91.

¹² Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa İlä Mekârîmi’ş-Şeria*, Dâru’s-Selam, Kahire 2007, s. 231.

¹³ el-Cürcânî, *Kitabu’t-Ta’rîfat*, s. 92.

¹⁴ Halil b. Ahmed Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî el-Basrî, *Kitabu’l-Ayn*, Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut tsz., IV, 369.

¹⁵ Bkz. el-Askerî, *el-Furûku’l-Lugaviyye*, s. 130.

¹⁶ Âl-i İmran, 3/118; Mâide, 5/14, 64, 91; Mümtetine, 60/4.

¹⁷ Bkz. Nisa, 4/93; Mâide, 5/60; Fetih, 48/6.

¹⁸ Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, II, 241.

¹⁹ el-Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2196; İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, V, 252.

²⁰ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, V, 252.

²¹ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, V, 252.

²² Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, II, 241-242.

²³ Fetih, 48/6.

ise sahabîlerden bahseden “أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ”²⁴ ayetinin vurguladığı “şecaat”tir. Nitekim onlar kendi aralarında merhametli, kâfirlere karşı ise şiddetli idiler.²⁵

Konuyla ilgili klasik eserlerimizde kuvve-i gadabiyenin insana, kendini koruyabilmesi, zararlı şeyleri defedebilmesi ve Allah yolunda mücâhede edip gayret gösterebilmesi için verildiği ifade edilmektedir.²⁶ Dolayısıyla İ'lâ-i kelimetullah için cihat etmek, yani öfke ve şiddeti Allah yolunda kullanmaktan çekinmemek kuvve-i gadabiyenin vasat ve mükemmel seviyesidir.²⁷ Diğer bir deyişle “gadab edebilme”, yerinde ve zamanında kullanılmak üzere insana verilen önemli bir özelliktir ancak haddi aşmaması yani kontrol edilmesi gerekmektedir. Kontrol edilemediği durumlarda bu kuvvenin ziyadeliğinden, her türlü istibdat, baskı, tahakküm ve zulmün kaynağı olan²⁸ “tehevür/تهور (hiçbir şeyden korkmamak ve lüzumsuz tehlikelere atılmak)”; noksanlığından ise “cübn/جبن (korkulmayacak şeylerden bile korkup çekinmek)” hali ortaya çıkmaktadır.²⁹ Kontrol edilip denge korunması ise sabır, şecaat ve hamiyeti netice vermektedir.³⁰

Kuvve-i gadabiyedeki aşırılık, diğer kuvvelerde olduğu gibi insanı hataya ve günah işlemeye sevk eder.³¹ Hakaret etme, küfretme, darp etme, yaralama ve öldürme gibi şiddet içerikli davranışların sebebi bu aşırılıktır.³² Son sınırı haksız yere öldürmektir ki en büyük günahlardandır.³³ İnsan hakkında “إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا”³⁴ buyrulmasının da, ondaki kuvve-i gadabiyeye ve kuvve-i şehevîyenin aşırılığından dolayı olduğu söylenmiştir.³⁵

Kuvve-i gadabiyenin denge durumundan ibaret olan “şecaat”, yukarıda değindiğimiz gibi ihtiyaç halinde şiddet ve tehlikelere karşı koymak hususunda yılmadan yürümek, yeri

²⁴ Fetih, 48/29: “...kâfirlere karşı şiddetli kendi aralarında ise merhametlidirler...”

²⁵ Bkz. İmam Gazâlî Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, Dâru'l-Marife, Beyrut, tsz., III, 167 vd.

²⁶ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa*, s. 269, 296; et-Tüveycerî, Muhammed b. İbrahim b. Abdullah, *Mevsûatü Fikhi'l-Kulûb*, Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, yy., tsz., II, 1448-1449.

²⁷ Bkz. Ebû Muhammed Abdülaziz es-Selman, *Mevaridu'z-Zam'âni Li Dürûsi'z-Zaman*, yy., 1424/2003, II, 398; et-Tüveycerî, *Mevsûatü Fikhi'l-Kulûb*, II, 1834.

²⁸ en-Nursî, Bediüzzaman Said, *İşârâtü'l-İ'câz fî Mezanni'l-İcâz*, Sözlere Neşriyat, Kahire 2002, s. 33.

²⁹ Bkz. İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tezhibu'l-Ahlâk ve Tathîru'l-A'râk*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, tsz., s. 203-205; İmam Gazâlî, *İhyâ*, III, 54; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî el-Kâdî Muhammed b. Abdullah, *en-Nassu'l-Kâmilu Li Kitabi'l-Avâsimi Mine'l-Kavâsim*, Mektebetü Dâri't-Türâs, Mısır, tsz., s. 189; et-Tüveycerî, *Mevsûatü Fikhi'l-Kulûb*, II, 1834.

³⁰ İmam Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Kimyâu's-Saâde*, yy., tsz., s. 131.

³¹ Bkz. er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1998, IX, 528; Ebû Hafs Siracüddin Ömer b. Ali b. Adil ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *el-Lübâb Fî Ulûmi'l-Kitab*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1998, VI, 239; Ebû Muhammed Abdülaziz es-Selman İbn Muhammed b. Abdurrahman b. Abdülmuhsin, *Mefâtihu'l-Efkâr*, yy., tsz., II, 380.

³² İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnusî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus 1984, XXV, 110.

³³ Bkz. İmam Gazâlî, *Kimyâu's-Saâde*, s. 131; er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 528; Ebû Hafs Siracüddin, *el-Lübâb*, VI, 239; Ebû Muhammed Abdülaziz es-Selman, *Mefâtihu'l-Efkâr*, II, s. 380.

³⁴ Ahzab, 33/72: “...muhakkak ki o, çok zalim ve çok cahildir.”

³⁵ el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl (Tefsîru'l-Beydâvî)*, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1997, IV, 240; eş-Şibrînî, el-Hatîb Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî, *es-Sirâcu'l-Münîr Fî'l-İlâneti Alâ Ma'rifeti Ba'di Kelâmî Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*, Matbaatu Bulak el-Emîriyye, Kahire 1868-69, III, 276.

geldiğinde ölümü bile küçümseyip korkmamaktır.³⁶ Şecaat, bu kuvvenin aklın kontrolünde olmasıyla mümkün olur.³⁷ İbn Teymiyye, “Pehlivan güreşte galip gelen değildir. Asıl pehlivan öfkelendiği zaman nefesine hakim olandır”³⁸ hadîsine dayanarak şecaatin kemalini “hilm” olarak tarif etmiştir.³⁹ Nitekim kişinin hilm sahibi olup olmadığı ancak onun öfke halinde ortaya çıkmaktadır.⁴⁰ Örneğin tabiûndan bir zâtın başka birini yüzüne karşı methettiği, o kişinin ise: “Neden beni methediyorsun? Beni tecrübe ettin de gadab anında hilm ile davrandığımı mı gördün?” Diyerek karşılık verdiği rivayet edilir.⁴¹

Öte yandan öfke anında nefse hâkim olmak bir erdem kabul edilirken, lüzumu anında öfkelenmemek ve meşru haklarını savunmamak ise “hilm-u himarî: eşek hilmî” şeklinde tarif edilerek yerilmiş ve bir eksiklik olarak görülmüştür.⁴² Çünkü bu durum, din ve dünya işlerinde gayretsizlik ve hamiyetsizliğe sebep olmaktadır.⁴³ Bu da demek oluyor ki insan, kendisine yaratılıştan verilmiş olan kuvve-i gadabiyesini imha etmek veya bastırmakla değil kontrol altına alıp ıslah etmekle sorumludur.⁴⁴

Kuvve-i gadabiye, insanın içinde sürekli var olan ve hiç sönmeyen köz ateşe benzetilmiştir. Onun her an harekete geçmesi mümkündür.⁴⁵ Aynı zamanda hamiyetin kaynağı olan kuvve-i gadabiyenin üç şekilde harekete geçerek ortaya çıkacağı belirtilmiştir: Daha kuvvetli birine karşı tezahür edip o kişiden intikam almaya güç yetirilemeyeceği anlaşılırsa “gam-غم”; daha zayıf birine karşı tahrik olup intikama muktedir olunacağına kanaat getirilirse “gadab-غضب”; aynı seviyede birine karşı harekete geçer ve ondan intikam alınabileceği hususunda tereddüt edilirse “وتر (sinir gerginliği)” ve “حقد (nefretini gizlemek ve kin beslemek)” ortaya çıkar.⁴⁶

Üstte yapılan tanım ve tariflerin insanoğlunun gadabıyla ilgili olduğu açıktır. Oysa “غضب” Kur’ân’da Allah’ın öfkesini de ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz ki sonsuz kudret sahibi olan Allah’ın gadabı, aciz insanların öfkesi gibi değil kendi Ulûhiyetine mahsus bir tarzda ve bizim idrâk edemeyeceğimiz bir keyfiyettir. Bununla birlikte Kur’ân, insanların kendi aralarında kullanageldiği kelimelerle konuştuğu için Allah’ın

³⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 15, 162; Mahmesani, Subhi, ed-Deaimü’l-Hulkiyye Li’l-Kavanîni’ş-Şer’iyye, Daru’l-İlm, Beyrut 1979, s. 223-224.

³⁷ İmam Gazâlî, *İhyâ*, III, 54.

³⁸ Bkz. el-Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu’fî, *Sahihu’l-Buhârî*, Dâru Tavki’n-Necât, 2002, Edeb, 76 (hadîs no: 6114); Müslim, Ebu’l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü’rî, *Sahih*, İstanbul 1992, Birr, 107; Ebû Dâvud Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, Dâru’l Kible, Cidde 1998, Edeb, 3 (hadîs no: 4779).

³⁹ İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî, *Mecmû’l-Fetâvâ*, Mecmaü’l-Melik Fahd li-Tibaâti’l-Mushafi’ş-Şerif, Medine 1995, XV, 432.

⁴⁰ Bkz. el-Mâverdî, Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *Edebü’l-Dünya ve’l-Dîn*, Dâru Mektebeti’l-Hayat, 1986, s. 256; el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû’l-Kâsım, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, Dâru’l-Maârif, Kahire, tsz., II, 400.

⁴¹ es-Semerkindî, Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, *Tenbîhu’l-Ğafilîn bi-Ehâdîs-i Seyyidi’l-Enbiya ve’l-Murselîn*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2000, s. 207.

⁴² Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur’an Psikoloji Atlası-II*, Kendini Bilmek Yayınları, Malatya 2012, s. 419.

⁴³ İmam Gazâlî, *Kimyâu’s-saâde*, s. 131.

⁴⁴ İmam Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Mîzanu’l-Amel*, Dâru’l-Maârif, Mısır, 1964, s. 237.

⁴⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzîbu’l-ahlâk*, s. 214.

⁴⁶ Bkz. Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa*, s. 231.

öfkesi de, aslında insanların öfkelerini belirten bazı kavramlarla ifade edilmiştir. Dolayısıyla “Allah’ın gadabı”ndan anlaşılması gereken şey, O’nun kerih görmesi, hoşnut olmaması, isyan edenleri reddederek yermesi, hak edenden intikam alma irâdesi, cezalandırması ve benzeri mefhûmlardır.⁴⁷

Elmalılı Hamdi Yazır’ın bu konuyla ilgili alttaki ifadesi özet mahiyetindedir:

*Gadab, nefsin iğrenç şey karşısında intikam isteği ile heyecanıdır ki rızanın tam tersidir; buna Türkçe’de öfke, bir fark ile hiddet veya hışım da denilir. Allah’a nisbet edildiği zaman, gadab, nefsi etkilenmelerden tecerrüd edilmekle en son haddi ve gayesinde kullanılır da intikam iradesi veya ceza verme manası kast olunur. Bu da Rububiyet-i Rahimiyet’in gereğidir. Yani öfke mutlak surette rahmetin zıddı değildir. Mesela zalime öfkelenmek, mazluma rahmetin gereğidir.*⁴⁸

Kur’ân’da “غَضَبٌ” Kökünden Müştak/Türemiş Kelimeler

“غَضَبٌ” kökünden türetilen kelimeler Kur’ân da fiil olarak “غَضِبَ”⁴⁹, mastar olarak “غَضَبٌ”⁵⁰, ismu’l-fail halinde “مَغَاضِبٌ”⁵¹, ismu’l-mef’ul halinde “مَغْضُوبٌ”⁵² ve sıfat-ı müşebbehe durumunda “غَضِبَانٌ”⁵³ gibi değişik formlarda yer almaktadır. Kur’ân’da “öfke” duygusunu ifade etmek üzere en fazla bu kökten türeyen kelimelerin kullanıldığı görülmektedir.⁵⁴ Şimdi bunları ayrı ayrı inceleyelim.

a) Fiil Olarak “غَضِبَ”

“غَضِبَ” fiili Nisâ⁵⁵, Mâide⁵⁶, Şûrâ⁵⁷, Fetih⁵⁸, Mücâdile⁵⁹ ve Mümtehine⁶⁰ sûrelerinde altı defa geçmektedir. Bu ayetlerin beşinde غَضِبَ Allah’ın gadabını birinde ise insanların gadabını ifade etmektedir. Sürekli mazi sıygasıyla kullanılan fiil, insanların gadabını ifade ederken üçüncü çoğul şahıs kipi (cem-i müzekker-i gaib) kullanılmıştır. Üç ayette Allah’ın gadabı, lanetiyle birlikte zikredilmiştir.

⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîru’r-Râğıb*, s. 66; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 649.

⁴⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul, tsz., I, 133-134.

⁴⁹ Nisa, 4/93; Mâide, 5/60; Şûra, 42/ 37; Fetih, 48/6; Mücâdile, 58/14; Mümtehine, 60/13.

⁵⁰ Bakara, 2/61, 90; Âl-i İmran, 3/112; A’râf, 7/71, 152, 154; Enfal, 8/16; Nahl, 16/106; Tâ-Hâ, 20/81, 86; Nûr, 24/9; Şûra, 42/16.

⁵¹ Enbiya, 21/87.

⁵² Fatiha, 1/7.

⁵³ A’râf, 7/150; Tâ-Hâ, 20/85.

⁵⁴ Bu kökten (غضب) türeyen bütün kelimeler için bkz. Fatiha, 1/7; Bakara, 2/61, 90; Âl-i İmran, 3/112; Nisa, 4/93; Mâide, 5/60; A’râf, 7/71, 150, 152, 154; Enfal, 8/16; Nahl, 16/106; Tâ-Hâ, 20/81, 86; Enbiya, 21/87; Nûr, 24/9; Şûra, 42/16, 37; Fetih, 48/6; Mücâdile, 58/14; Mümtehine, 60/13.

⁵⁵ Nisâ, 4/93: “وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَةُ اللَّهِ عَدَابًا عَظِيمًا”

⁵⁶ Mâide, 5/60: “قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرِّ مِنْ ذَلِكَ مَثْوًى عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ التُّورَةَ وَالْحَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ”

⁵⁷ Şûra, 42/37: “وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كِبَائرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشِ وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفُرُونَ”

⁵⁸ Fetih, 48/6: “وَيُعَذِّبُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّالِمِينَ بِاللَّهِ ظُلْمَ السَّوْءِ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السَّوْءِ وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَلَعْنَهُمْ “وَأَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا”

⁵⁹ Mücâdile, 58/14: “أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْ وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكُذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ”

⁶⁰ Mümtehine, 60/13: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَبْسُوْا مِنْ الْأَجْرَةِ كَمَا يَبْسُ الْكُفَّارُ مِنْ أَصْحَابِ الْقُبُورِ”

a. 1) Nisa Sûresi 93. ayette “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde ebedi kalmak üzere Cehennem’dir. Allah ona gadab etmiştir, onu lanetlemiştir ve ona çok büyük bir azap hazırlamıştır” buyrulur. Bu ayet haksız yere öldürmekten şiddetli bir tehditle men etmektedir.⁶¹ Buradaki gadab ve lanet Allah’ın cezalandırması⁶², intikam alması,⁶³ rahmetinden uzaklaştırması, rüsvay etmesi⁶⁴ şeklinde açıklanmıştır.

Gadab ve lanetin ikisine birden hedef olan bu günahın büyüklüğünden olacak ki İbn Abbas’ın “Mümini kasten öldürenin tevbesi kabul edilmez” dediği nakledilmiştir.⁶⁵ Oysaki yine Nisa Sûresi’nin 48. ve 116. ayetlerinde “Muhakkak ki Allah, kendisine şirk koşulmasını affetmez ancak bunun dışındaki (günahları) dilediği kimse için bağışlar” buyrulmaktadır. Mutezile bu iki ayete dayanarak şirkin haricindeki bütün günahların affedilebileceği hükmüne varmış, bazı müfessirler ise üstte meâlini verdiğimiz bu ayete dayanarak kasten öldüren için tevbe şansının bulunmadığı ve ayetin kesin hüküm ifade ettiğini yani daha sonra nesh edilmediğini ileri sürmüştür. Nitekim Zeyd b. Sâbit’ten söz konusu ayetin Nisa 48. ve 116. ayetlerden daha sonra nazil olduğuna dair yapılan rivayetler de mevcuttur.⁶⁶

Cumhur ise ayette geçen tehdidin, kasten öldürdüğü halde tevbe etmeyenler için geçerli olduğu görüşündedir. Buna göre “ebedî” ifadesinden kasıt, uzun bir zaman dilimidir. Çünkü âsî müminlerin Cehennem’de ebedî kalmayacaklarına dâir birçok delil vardır.⁶⁷ Her ne olursa olsun âyette kasten öldürme durumu için gadab ve lanetin beraber zikredilmesi bu suçun büyüklüğüne yapılan vurgu açısından dikkat çekicidir.

a. 2) Mâide Sûresi 60. Ayette: “De ki: Allah katında bir ceza olmak bakımından bundan daha kötüsünü size haber vereyim mi? Allah’ın lanet ve aleyhinde gadab ettiği, içlerinden maymunlar, domuzlar yaptığı kimseler ve tağuta tapanlardır ki onların mevkii daha kötü ve dümdüz yoldan daha sapıktır” buyrulur. Ayet Ehl-i Kitab’a hitap etmekte⁶⁸ ve Yahudiler’in maruz kaldığı mesh hadisesine vurgu yapmaktadır.⁶⁹ Müfessirler mesh sonucu maymuna dönüşme hadisesinin Hz. Davut zamanında vukû bulduğunu,⁷⁰ domuza dönüşenlerin ise Hz. İsa zamanında gökyüzünden indirilen sofrayı inkâr edenler olduğunu

⁶¹ ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Seriy b. Sehl Ebû İshak, *Meânî’l-Kur’ân*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1988, II, 91.

⁶² en-Nehhas, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî, *İrâbu’l-Kur’ân*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1421/2001, I, 233.

⁶³ en-Nesefî, Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfızuddîn, *Medârikü’t-Tenzil ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru’l-Kelimü’t-Tayyib, Beyrut 1998, I, 385.

⁶⁴ et-Tâberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr, *Câmiu’l-Beyân fî Te’vîli’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 2000, IX, 57; el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ, *Meâlimu’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1998, I, 678.

⁶⁵ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, II, 90.

⁶⁶ Bkz. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim et-Temîmî er-Râzî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan, 1998, III, 1037; Ebû’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî, *Bahru’l-Ulûm*, yy., tsz., I, 327; Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Temâm İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharreru’l-Vecîz Fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2000, II, 94.

⁶⁷ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, II, 90.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, X, 435.

⁶⁹ Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, X, 439; Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, tsz., III, 109.

⁷⁰ el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü’l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi’l-Halebî, Mısır 1951, s. 97.

belirtir.⁷¹ Maymuna dönüşenlerin Sebt Ashâbı oldukları; onların gençlerinin maymuna yaşlılarının domuza dönüştüğü de rivayet edilmiştir.⁷² Tağuta tapanlar kâhinler ve şeytanlardır; veya şeytanlara, putlara ve kahinlere kulluk yapanlardır.⁷³

Putlara tapanlardan kastın, tevhid ehli olduktan sonra buzağı heykeline tapan Yahudiler olduğu da söylenmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber zamanındaki Yahudiler, seleflerinin, kendi peygamberleri zamanında Allah'ın lanetine ve gadabına uğradıklarını biliyorlardı. Çünkü Tevrat'ta ve diğer peygamberlerinin kitaplarında bunun birçok delili bulunmaktaydı.⁷⁴ Allah'ın bu ayetteki laneti ve gadabı, rahmetten mahrum bırakması ve ebediyen razı olmaması şeklinde açıklanmıştır.⁷⁵

a. 3) Fetih Sûresi 6. ayette ise, “Ve Allah hakkında kötü zanda bulunan münafık erkekleri ve münafık kadınları, müşrik erkekleri ve müşrik kadınları azaba uğratsın diye! O kötülük çemberi tepelerine insin. Allah, onlara karşı gadablanmış, lanet etmiş ve onlara cehennemi hazırlamıştır. Varacakları yer ne kötüdür!” Buyurulmuştur. Burada bahsedilenler, özelde Medine münafıkları ve Mekke müşrikleridir. İçinde buldukları zan ise Allah'ı ve Resûlü'nü tasdik etmeyerek⁷⁶ verdiği hükümde Allah'ı suçlamalarıdır.⁷⁷ Ayrıca Allah'ın, Resûlü'ne ve müminlere asla yardım etmeyeceğini,⁷⁸ onları Mekke'ye muzaffer fatihler olarak geri getirmeyeceğini,⁷⁹ yani onların öldürülerek yok edileceğini sanmalarıdır.⁸⁰

Ayette münâfıkların müşriklerden önce zikredilmesi, onların müminlere karşı daha şiddetli olduğuna işârettir. Nitekim müminlerin müşriklere karşı tavır alması mümkünken, kendi içlerinde bulunan ve sırlarına muttali olan münâfıklardan korunmaları mümkün değildir.⁸¹ Keza gadab, lanet ve cehennem azabı bir arada zikredilmiştir. Şüphesiz ki Allah münafıklara ve müşriklere karşı şiddetle öfkelidir ve onları bütün hayırlardan uzak kılacaktır.⁸² Uğradıkları lanet, Allah'ın onları rahmetinden uzaklaştırmasıdır.⁸³ Bu durum ise aciz kullar için en büyük felâkettir. Daha önce değinildiği üzere, kâfirlerin Allah'ın rızası dışındaki amelleri Allah'ın gadabına ve buna bağlı olarak lanetine sebep olmakta, neticede onlar cehennem azabı ile cezalandırılmaktadır.

⁷¹ en-Nesefî, *Medârik*, I, 458; el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü'l-Mikbâs*, s. 97.

⁷² el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 134; en-Nesefî, *Medârik*, I, 458.

⁷³ Bkz. el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II, 134; el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü'l-Mikbâs*, s. 97.

⁷⁴ Bkz. İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VI, 246.

⁷⁵ Bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Taybe, 1999, III, 142.

⁷⁶ es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, III, 312.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 329.

⁷⁸ el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûrî eş-Şâfiî, *el-Vecîz fî Tefsîri Kitabi'l-Azîz*, Dâru'l-Kalem/Dâru's-Şamiye, Dımaşk/Beyrut, 1993, s. 1008; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 127; en-Nesefî, *Medârik*, III, 335.

⁷⁹ ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâfu An Hakâiki't-Tenzîl*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1985, IV, 334; en-Nesefî, *Medârik*, III, 335.

⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 329.

⁸¹ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXVIII, 70.

⁸² el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü'l-Mikbâs*, s. 431.

⁸³ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, V, 128; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VII, 329.

a. 4) Mücâdile Suresi 14. ayette “Allah’ın, kendilerine gadab ettiği bir topluluğu dost edinenleri görmedin mi? Onlar ne sizdendir ne de onlardan. Bilerek yalan yere yemin ediyorlar” buyrulur. Bu ayetin, Hz. Peygamber’in meclisinde oturup duyduklarını Yahudilere aktaran Abdullah b. Nebtel adlı münâfık ve arkadaşları hakkında nazil olduğu söylenmiştir.⁸⁴ Burada Allah’ın gadab ettiği topluluk Yahudiler, onları gizlice dost edinenler ise münâfıklardır. Nitekim onlar Müslüman olduklarını iddia ederler oysaki bu iddiaları sadece yalandan ibarettir.⁸⁵

a. 5) Mümtehine Suresi 13. ayette de üsttekinе benzer şekilde, “Ey inananlar! Allah’ın gadabına uğramış bir kavmi dost edinmeyin. Kâfirlerin kabirdeki kimselerden ümitlerini kestikleri gibi, onlar da ahiretten ümitlerini kesmişlerdir” buyrulur. Bu ayetin, Müslümanların ahvâlinden Yahudilere bahseden bazı fakir Müslümanlar hakkında nazil olduğu rivayet edilmiştir.⁸⁶ Allah’ın gadabına uğrayan kavimden kastın Yahudiler⁸⁷, müşrikler⁸⁸, Yahudiler ile müşrikler⁸⁹ veya genel anlamda ayete muhatap olan bütün kâfirler olduğu söylenmiştir.⁹⁰ Kâfirlerin “kabirdekilerden umut kesmeleri”, küfür veya inat neticesinde haşri inkâr etmeleri anlamındadır.⁹¹ “Ahiretten ümit kesilmesi” ise, Hz. Peygamber’in peygamber olduğunu bildikleri halde inatla inkâr edip ahiretlerini berbat eden Yahudilerin içinde buldukları durumdur.⁹²

a. 6) Şûra Suresi 37. ayette ise غَضِبَ fiili insanların öfkesini ifade etmek için kullanılmıştır. “Onlar, büyük günahlardan ve hayâsızlıktan kaçınırlar, gadab ettikleri zaman da (kusurları) bağışlarlar” buyrulan bu ayet müminleri tavsif etmektedir. Onların öfkesi, hilimlerini esir alamaz⁹³, dünyevî işleri için gadab ettiklerinde öfkelerini yutarlar, önemsemezler⁹⁴, karşılık vermezler,⁹⁵ tahammül ederler⁹⁶ ve affederek lütufkâr olurlar.⁹⁷

Ayetin son kısmı olan “وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ” ifadesinde, “غضب : gadab” haline mahsus olarak müminlere “gufran: bağışlama” fiili izafe edilmiştir. Çünkü gadabın tabiatı ateş ve hararettir, bedeni istilâsı şiddetlidir ve ona karşı mukâvemet etmek zordur. Bu nedenle onun üstesinden gelecek olan özellik mağfîret edici olmaktır.⁹⁸ “يَغْفِرُونَ : bağışlarlar” fiilinde

⁸⁴ el-Vâhidî, *Esbâb-u Nüzûli’l-Kur’ân*, Dâru’l-İslah, Demmam, 1992, s. 413; es-Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, VIII, 85.

⁸⁵ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 195; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VIII, 52.

⁸⁶ el-Vâhidî, *Esbâb-u Nüzûl*, s. 425.

⁸⁷ ez-Zeccâc, *Meânî’l-Kur’ân*, V, 161; en-Nehhas, *İrâbu’l-Kur’ân*, IV, 275; el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 207; en-Nesefî, *Medârik*, III, 473.

⁸⁸ en-Nesefî, *Medârikü*, III, 473.

⁸⁹ er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXIX, 525.

⁹⁰ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 207; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, VIII, 103.

⁹¹ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 207; en-Nesefî, *Medârik*, III, 473.

⁹² Bkz. en-Nehhas, *İrâbu’l-Kur’ân*, IV, 275; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 521; er-Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXIX, 525.

⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 228.

⁹⁴ el-Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 967; el-Bağavî, *Meâlimu’t-Tenzîl*, IV, 150; İbn Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali el-Hanbelî ed-Dimaşkî en-Nu’mânî, *el-Lübâb Fî Ulûmi’l-Kitâb*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1998, XVII, 210; el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü’l-Mikbâs*, s. 409.

⁹⁵ el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü’l-Mikbâs*, s. 409.

⁹⁶ el-Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 967; İbn Âdil, *el-Lübâb*, XVII, 210.

⁹⁷ el-Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, V, 83; en-Nesefî, *Medârik*, III, 258.

⁹⁸ İbn Âdil, *el-Lübâb*, XVII, 210

“onlar” gizli özne olarak bulunduğu halde, hasr (ancak, sadece, yalnız) anlamı ifade eden munfasıl “هُم : onlar” zamiri, kusur ve günahı bağışlayabilmenin nâdir bulunan yüksek bir ahlâk olduğuna vurgu yapmaktadır. Yani öfke halinde kızgınlığı yutarak kusurları bağışlamak müstesna bir özelliktir, ancak onlara yakışır ve onlar ona layıktırlar. Nitekim müminleri vasfeden, “وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ” : (onlar) öfkelerini yutanlar ve insanlar(ın kusurlarını) affedenlerdir”⁹⁹ övgüsü de bu paraleldedir.¹⁰⁰

b) Mastar Olarak “غَضَبٌ”

Bakara Suresi 61 ve 90, Âl-i İmran Suresi 112, A'râf Suresi 71, 152 ve 154, Enfal Suresi 16, Nahl Suresi 106, Tâ-Hâ Suresi 81 ve 86; Nûr Suresi 9 ve Şûra Suresi 16 olmak üzere toplam on iki ayette on dört defa zikredilen “غَضَبٌ”, kavramın mastar halidir. Bu ayetlerin büyük kısmında söz konusu gadabın, İsrailoğulları'nın işlediği büyük cürümlerden dolayı uğradıkları ilahî gadabı ifade ettiği görülmektedir. Çalışmanın boyutlarını göz önüne alarak bunlara kısaca değinmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

b. 1) İsrailoğulları'na Yönelik Olan “Gadab”

Bakara 61. ayette Allah'ın verdiği nimetlere karşı nankörlük eden, O'nun ayetlerini inkâr edip peygamberleri haksız yere katleden İsrailoğulları'nın uğradığı gadaba dikkat çekilir.¹⁰¹ Nitekim onlar denizin yarılması, bulutla gölgeleme, gökten bildircin eti ve kudret helvasının indirilmesi, kayadan pınarların fişkırtılması gibi mucizeleri inkâr etmişlerdir. Öte yandan İncil ve Kur'ân'ı tamamen; kendi kitapları olan Tevrat'ı da (recm ayetleri gibi bazı hükümlerini) kısmen inkâr etmişlerdi. Bunun yanında İşâyâ, Zekeriyya, Yahya ve bunlardan başka birçok peygamberi öldürmüşlerdi.¹⁰² Aynı şekilde Âl-i İmran 112. ayette İsrailoğulları'nın Allah'ın ayetlerini inkâr ve peygamberlerini haksız yere katletmelerinden dolayı Allah'ın gadabına uğradıkları belirtilir.¹⁰³ İki ayette de onları bu amellere iten “âsılık” ve “haddi aşma” hallerine dikkat çekilmiştir.

⁹⁹ Âl-i İmrân, 3/134.

¹⁰⁰ Bkz. Elmalılı, *Hak Dîni*, VII, 29-30.

¹⁰¹ “ وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّالِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلِهَا قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مِمَّا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبِ اللَّهِ ذَلِكَ بَأْتُهُمْ كَانُوا أَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ اهْبِطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مِمَّا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاءُوا بِغَضَبِ اللَّهِ ذَلِكَ بَأْتُهُمْ كَانُوا أَتَسْتَبْدِلُونَ ” : Hani siz (verilen nimetlere karşılık): Ey Musa! Bir tek yemekle yetinmeyiz. ‘Bizim için Rabbine dua et de yerin bitirdiği şeylerden; sebzesinden, hıyarından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından bize çıkarsın’ dediniz. Musa ise, ‘daha iyiyi daha kötü ile değiştirmek mi istiyorsunuz? O halde şehre inin. Zira istedikleriniz sizin için orada var’ dedi. İşte (bu hadiseden sonra) üzerlerine aşâğılık ve yoksulluk damgası vuruldu. Allah'ın gazabına uğradılar. Bu musibetler (onların başına), Allah'ın âyetlerini inkâra devam etmeleri ve haksız olarak peygamberleri öldürmeleri sebebiyle geldi. Bunların hepsi, sadece isyanları ve taşkınlıkları sebebiyledir.”

¹⁰² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 146; el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, I, 84; en-Nesefî, *Medârik*, I, 94.

¹⁰³ “ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ أَيْنَ مَا تُقِفُوا إِلَّا بِحِجَابٍ مِنَ اللَّهِ وَحِجَابٍ مِنَ النَّاسِ وَبَاءُوا بِغَضَبِ اللَّهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يُكْفَرُونَ ” : Onlar (Yahudiler) nerede bulunurlarsa bulunsunlar üzerlerine zillet (damgası) vurulmuştur. Meğerki Allah'ın ipine ve insanların (mü'minlerin) ahdine (sığınmış) olsunlar. Onlar döne dolaşa Allah'ın gadabına uğradılar. Üzerlerine de meskenet vuruldu. Bunun sebebi, onların Allah'ın âyetlerini inkâr ile kâfir olmaları, peygamberleri haksız yere öldürmüş olmalarıdır. Bu, onların isyan etmeleri ve aşırı gitmelerinden dolayıdır.”

Bakara 90. ayette İsrailoğulları'nın, kıskançlıktan ötürü Allah'ın âyetlerini keyfi bir şekilde inkâr ettiklerine dikkat çekilir.¹⁰⁴ Onların bu kıskançlığı, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'i inkâr etmelerine, "Üzeyr Allah'ın oğludur" demek gibi cürümleri işlemelerine sebep olmuş ve gadab üstüne gadaba uğramışlardır.¹⁰⁵ Özellikle son peygamberin İsrailoğulları arasından çıkmaması Yahudilerin Hz. Peygamber'e haset etmelerine sebep olmuştur.¹⁰⁶ Ayette gadabın iki defa zikredilişine binâen müfessirler çeşitli tahmin ve yorumlarda bulunmuştur. Üst üste iki defa zikredilen gadabın; Yahudilerin inkâr ve kıskançlıklarından¹⁰⁷; önce Tevrat'ı tahrif edip daha sonra Hz. Peygamber'i inkâr etmelerinden¹⁰⁸; Hz. İsa ve Hz. Peygamber'i inkârlarından¹⁰⁹ veya isyan üzerine isyan edip bundan vazgeçmemelerinden dolayıdır.¹¹⁰

Tâ-Hâ Suresi 81. Ayeti şöyledir: "Size rızık olarak verdiklerimizin temiz olanlarından yiyin ve bu hususta taşkınlık etmeyin! Sonra üzerinize gadabım iner. Her kim ki üzerine gadabım inerse, hakikaten o yıkılıp gitmiştir."¹¹¹ Yani helâk olmuş ve yuvarlanıp Cehennem ateşine girmiştir.¹¹² Bu ayette muhatap İsrailoğulları'dır. Taşkınlık etmeleri durumunda helâk olacakları ve cehennemi boylayacakları tehditkâr bir üslupla ifade edilmiştir.

A'râf Sûresi 152. ayette¹¹³ buzağı heykeline tapan İsrailoğulları'nın ahirette ilahi gadaba ve dünya hayatında zillete mahkum oldukları beyan edilir. Nitekim Hz. Peygamber zamanında da, Yahudi olan Benî Kurayza ve Benî Nadr kabileleri zillete, cizye ödemeye ve katle maruz kalmışlardır.¹¹⁴ Gadab ve zillete müstahak olmak, şüphesiz kıyamete kadar bütün müfterilerin ortak âkibetidir.¹¹⁵

Tâ-Hâ Suresi 86.¹¹⁶ ayette Hz. Mûsa'nın buzağı heykeline tapan kavmine, "Yoksa üzerinize Rabbinizden bir gadab inmesini mi istediniz de bana verdiğiniz söze uymadınız?"

¹⁰⁴ بِسْمَا اسْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعِيًّا أَنْ يُنَزَّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ " بَسْمَا اسْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ بَعِيًّا أَنْ يُنَزَّلَ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ : Allah'ın, kullarından dilediğine fazlından indirmesini çekemeyerek, Allah'ın indirdiğini inkâr etmekle, kendilerini ne kötü bir şey karşılığında sattılar! Bu yüzden gadab üstüne gadaba uğradılar. Kâfirlere alçaltıcı bir azap vardır."

¹⁰⁵ Bkz. el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 93-94; en-Nesefî, *Medârikü*, I, 109.

¹⁰⁶ el-Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim b. Ömer, *Lübâbu't-Te'vîl Fî Meâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, I, 60.

¹⁰⁷ Bağavî, *Meâlimu't-Tenzil*, I, 142; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 94.

¹⁰⁸ el-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, I, 60.

¹⁰⁹ el-Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, I, 509; Bağavî, *Meâlimu't-Tenzil*, I, 142;

¹¹⁰ el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, I, 509.

¹¹¹ "كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلَّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى"

¹¹² el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 35; en-Nesefî, *Medârik*, II, 377; el-Hâzin, *Lübâbu't-Te'vîl*, III, 209.

¹¹³ "إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيِّئًا لَّهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَذَلَّةٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُفْتِرِينَ" : Buzağıyı (tanrı) edinenler var ya, onlara mutlaka Rablerinden bir gadab ve dünya hayatında bir zillet erişecektir. Biz iftiracıları işte böyle cezalandırırız."

¹¹⁴ es-Semerkindî, *Bahru'l-Ulûm*, I, 553; el-Vâhidî, *el-Vecîz*, s. 415; el-Bağavî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 236.

¹¹⁵ es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, III, 565;

¹¹⁶ "فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا أَفَطَّلَ عَلَيْكُمْ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ" : Bunun üzerine Mûsâ, gadabla dolu ve üzgün bir halde halkına döndü. 'Ey kavmim! Rabbiniz, size güzel bir vaatte bulunmadı mı? (Ayrılışından sonra) çok zaman mı geçti, yoksa üzerinize Rabbinizden bir gadap inmesini mi istediniz de bana verdiğiniz söze uymadınız (ve buzağıya taptınız)?' dedi."

şeklindeki hitabı yer almaktadır. Buradaki gadab ilâhî gadabı ifade etmektedir. A'râf 154.¹¹⁷ ayette geçen “gadab” ise, kısa bir süre yalnız bıraktığı kavmini buzağı heykeline tapar halde bulan Hz. Mûsa'nın gadabını ifade etmektedir.¹¹⁸

b. 2) Diğer Kişi ve Gruplara Yönelik “Gadab”

A'râf Suresi'nin 71. ayetinde, Hz. Hûd'un peygamber olarak gönderildiği Âd Kavmi'nin hedef olduğu ilahî gadab zikredilir.¹¹⁹ Bunun sebebi, onların putlara tapmaları ve Hz. Hûd'a itaat etmemeleridir.¹²⁰ Ayette putlar, “haklarında Allah'ın hiçbir delil indirmediği” cümlesiyle tarif edilmektedir. Dolayısıyla kendi elleriyle yaptıkları ve isimlendirdikleri çeşitli cisimlere tapmalarıyla azap ve gadaba müstahak olmuşlardır. Bundan mazur tutulmaları da asla mümkün değildir.¹²¹

Enfal Suresi 16. ayette, müminlere Allah yolunda yapılan cihat esnasında düşmandan kaçmamaları ve savaşı terk etmemeleri emredilmekte; bu doğrultuda hareket etmeyenler ise ilâhî gadabla ve cehennem ile tehdit edilmektedir.¹²² Cihat esnasında geri çekilme sadece iki halde meşru tutulmuştur. Biri bozguna uğradıktan sonra dinlenerek ve toparlanarak tekrar hücum gayesiyle geri çekilme; ikincisi ise strateji gereği harbe yeni katılan takviye kuvvetlerle birleşme gayesiyle geri çekilmedir.¹²³ Müfessirlerin çoğuna göre, ayetteki tehdit Bedir Savaşı'na özeldir.¹²⁴ Zira Bedir Savaşı'nda Hz. Peygamber'in sahâbe ile beraber olması birinci, savaş meydanındaki müminlerin dışında ikinci bir takviye kuvvetin olmaması da ikinci özür halini engelleyici niteliktedir.¹²⁵ Ayrıca daha sonra meydana gelen Uhud Savaşı'ndaki bozgun için, “إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ”¹²⁶ buyrulmaktadır.

Nahl Suresi 106. ayette ise iman ettikten sonra tekrar küfre girenlerin ilâhî gadaba müstahak olacaklarından, ancak tehdit altında olan Müslümanların suretâ küfre girmiş gibi görünmelerinin bu hükümden hariç olduğundan bahsedilir.¹²⁷ Ayetin, anne ve babası şehit

¹¹⁷ Musa'nın gadabı geçince levhaları aldı. Onlardaki yazıda, ancak Rablerinden korkanlar için bir hidayet ve rahmet vardı.”

¹¹⁸ Ayrıntı için bkz. A'râf, 7/142-155; Tâ-Hâ, 20/84-98.

¹¹⁹ قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رَجْسٌ وَغَضَبٌ أَتَجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ فَانظُرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنْ “ : المُنْتَظِرِينَ (Hûd) dedi ki: Üzerinize Rabbiniz'den bir azap ve bir gadab inmiştir. Haklarında Allah'ın hiçbir delil indirmediği, sadece sizin ve atalarınızın taktığı kuru isimler hususunda benimle mücadele mi ediyorsunuz? Öyleyse bekleyin, şüphesiz ben de sizinle beraber bekleyenlerdenim!”

¹²⁰ el-Beydâvî, Envâru't-Tenzîl, III, 19.

¹²¹ es-Semerkindî, Bahru'l-Ulûm, I, 527.

¹²² Tekrar savaşmak için : وَمَنْ يُولِهِمْ يُؤْمِزْ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّرًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ” bir tarafa çekilmek veya bir başka topluluğa katılmak maksadı dışında, o gün arkasını düşmana dönen kimse Allah'tan bir gadaba uğramış olur. Onun varacağı yer cehennemdir. Ne kötü bir dönüşür!”

¹²³ es-Semerkindî, Bahru'l-Ulûm, II, 12.

¹²⁴ el-Vâhidî, el-Vecîz, s. 433.

¹²⁵ Bağavî, Meâlimu't-Tenzîl, II, 277.

¹²⁶ Âl-i İmrân, 3/155: “İki topluluğun karşılaştığı gün (Uhud günü), yaptıklarının bir kısmından ötürü, şeytan içinizden yüz çevirenlerin ayaklarını kaydırıp yoldan çıkarmak istemişti. Andolsun ki Allah onları affetti. Muhakkak ki Allah Gafûr ve Halim'dir.”

¹²⁷ Kalbi : مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ” iman ile mutmain olduğu halde (inkâra) zorlanan kimse müstesna, kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse

edilen, kendisi ise kalbi iman dolu olduğu halde inkâr sözcüklerini ölümden kurtulmak için telaffuz eden Ammar b. Yâsir hakkında nazil olmuştur. Mekke'den hicret için çıkan daha sonra Kureyş Müşrikleri tarafından mükreh olarak geri çevrilen bir grup hakkında nazil olduğu da söylenmiştir.¹²⁸

Nûr Suresi 9. ayetteki¹²⁹ gadab, zina suçu isnat edilen kadınların kocalarıyla karşılıklı yeminleşmeleri sadedinde zikredilir. Bu konuda yalan söylenmesi Allah'ın gadabını celbedecek kadar büyük bir günahdır. Ayetin önceki ayetle birlikte meâli şöyledir: “Eşlerine zina isnadında bulunup da kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği, kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah adına yemin ederek şahitlik etmesi, beşinci defa da, eğer yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lânetinin kendi üzerine olmasını dilemesidir. Kadının, kocasının yalan söyleyenlerden olduğuna dair dört defa Allah adına yemin ve şahitlik etmesi, beşinci defa da, eğer (kocasını) doğru söyleyenlerden ise Allah'ın gadabının kendi üzerine olmasını dilemesi kendisinden cezayı kaldırır.”¹³⁰

Şûra Suresi 16. ayet¹³¹ ise Hz. Peygamber'e hitaben ve müşrikler hakkında nazil olmuştur. Bir önceki ayet ile beraber meali şöyledir: “İşte onun için sen (tevhide) dâvet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: Ben Allah'ın indirdiği Kitab'a inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz de sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O'nadır. İnsanlar Allah'ın davetini kabul ettikten sonra hâla Allah'ın dini hakkında münakaşaya tutuşanların öne sürdükleri delillerin, Rableri katında hiçbir değeri yoktur. Onlara bir gadap ve şiddetli bir azap vardır.”¹³²

c) İsmu'l-Fail Olarak “مُعَاضِبٌ”

Kur'ân-ı Kerim'de bir defa zikredilen “مُعَاضِبٌ”, Enbiya Suresi 87.¹³³ ayette geçmekte ve Hz. Yunus'un öfke halini ifade etmektedir. Ayette “Balık sahibini (Yunus'u) da zikret. Hani o öfkeli (muğâdib) olarak geçip gitmişti. Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı zannetmişti. Nihayet karanlıklar içinde, ‘Senden başka İlah yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zalimlerden oldum!’ diye nidâ etti” buyrulur.

Hz. Yûnus'un bu gadabı, tebliğ vazifesinden geri bırakıldığı için ortaya çıkan bir duygudur. Âyette geçen “مُعَاضِبٌ” kelimesi “gadap etmiş, kızgın, öfkeli” gibi anlamlar taşımaktadır.¹³⁴ İsmu'l-fail sîğası teceddüt ve hudûs ifade etmektedir.¹³⁵ Dolayısıyla Hz.

(onun için şiddetli bir tehdit vardır), fakat kim de küfre gönlü(nü) açarsa, artık Allah'tan onların üzerine bir gadab ve onlar için (pek) büyük bir azap vardır.”

¹²⁸ el-Vâhidî, *Esbâb-u Nüzûl*, s. 282.

¹²⁹ “وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ”

¹³⁰ Nûr, 24/6-9.

¹³¹ “وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةً عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ”

¹³² Şûra, 42/15-16.

¹³³ “وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ”

¹³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 648-649; Ahmed Muhtar Abdülhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muâsira*, Alemlü'l-Kütüb 2008, II, 1624.

Yûnus'un bu öfke halinin geçici olduğu anlaşılmaktadır. Balığın karnında Rabbini pişmanlıkla tesbih etmesi de bu geçici öfke hâline işâret etmektedir. Hicret için Rabb'inden izin beklemesi ve sabretmesi gerekirken acele edip görev yerinden ayrılan¹³⁶ Hz. Yûnus'un, mizaç itibariyle çok sabırlı olmadığı da bize ulaşan nakiller arasındadır.¹³⁷

d) İsmu'l-Mef'ul Olarak “مَغْضُوبٌ”

Kur'ân-ı Kerim'de bir defa zikredilen “مَغْضُوبٌ” kelimesi, Fatıha Suresi 7. ayette geçmektedir: “(Bizi) Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna (hidayet eyle), gadaba uğrayanların ve dalâlete düşenlerin yoluna değil”¹³⁸. Neredeyse bütün tefsirlerde, “kendisine gadab edilmiş kimse” anlamını taşıyan bu kelimeyle Yahudilerin kastedildiği ifade edilmiştir.¹³⁹ Nitekim diğer bazı ayetlerde Yahudilerin Allah'ın gadabına uğradığı net bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁴⁰

Daha önce zikredilen ayetlerin ışığında, burada ilâhî gadaba hedef olan şeyin, Yahudi zihniyetiyle adeta özdeşleşen dünya sevgisi, nankörlük, âsılık, âyetleri tahrif etme, peygamberleri haksız yere katletme ve benzeri davranışlar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu özellikleri taşıyan herkes, ırk açısından Yahudi olsun olmasın, “mağdub”dur denebilir. Bu bağlamda el-Kâsımî şu önemli tespiti kaydeder: “Kendilerine gadab edilenler (المغضوب عليهم)” ve “yoldan sapmışlar (الضالين)”dan murat, hangi fırka ve mezhepten olursa olsun Kur'ân caddesinden çıkan herkestir. Bazı müfessirlerin onlardan bir fırkayı tayin etmeleri, umûmî bir hükmü, o hükme dâhil olan en meşhur ve en vâzıh fert ile temsil etmeleri sadedindedir.¹⁴¹

e) Sıfat-ı Müşebbehe olarak “غَضْبَانٌ”

“Çabuk öfkelenen”, “öfkesi şiddetli”, “aşırı öfkeli” anlamlarını ifade eden “غَضْبَانٌ”¹⁴² kelimesi iki ayrı yerde; A'râf Suresi 150.¹⁴³ ve Tâ-Hâ Suresi 86.¹⁴⁴ ayetlerde zikredilmekte ve

¹³⁵ Ahmed Muhtar, *Mu'cemu's-Savâbi'l-Luğavî*, I, 561.

¹³⁶ Bkz. er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, XXII, 178-180; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, IV, 59; en-Nesefî, *Medârik*, II, 417; Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 451-453.

¹³⁷ Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 513; Bağavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, III, 314.

¹³⁸ “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ”

¹³⁹ Bkz. Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, I, 185-188; el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 31; en-Nesefî, *Medârik*, I, 33; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 141; el-Fîruzâbâdî, *Tenvîrü'l-Mikbâs*, s. 2; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 134-137.

¹⁴⁰ Bkz. Bakara, 2/61, 90; Âl-i İmrân, 3/112; Mâide, 5/60.

¹⁴¹ Bkz. el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk, *Mehâsinü't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut, 1997, I, 235; Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 130.

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 649.

¹⁴³ وَلَمَّا رَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ بُئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِن بَعْدِي أَعَجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ وَأَلْقَى الْأَلْوَابَ وَأَخَذَ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيْهِ قَالَ ابْنَ أُمَّ “ Musa, şiddetli öfkeyle ve üzgün bir halde kavmine dönünce: ‘Benden sonra arkamdan ne kötü işler yapmışsınız! Rabbinizin emrini (beklemeyip) acele mi ettiniz?’ dedi. Tevrat levhalarını yere attı ve kardeşinin (Harun'un) başını tutup kendine doğru çekmeye başladı. (Kardeşi): ‘Ey Anam oğlu! Bu kavim beni cidden zayıf gördüler ve neredeyse beni öldüreceklerdi. Sen de düşmanları bana güldürme ve beni bu zalim kavimle beraber tutma!’ dedi.”

¹⁴⁴ فَرَجَعَ مُوسَىٰ إِلَىٰ قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَن يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِّن رَّبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمُ “ : مَوْعِدِي : Bunun üzerine Mûsâ, gadabla dolu ve üzgün bir halde halkına döndü. ‘Ey kavmim! Rabbiniz, size güzel

Hız. Mûsa'nın kavmine karşı öfkeyle dolu halini ifâde etmektedir. Sıfat-ı müşebbehe, Arap Dili'nde sübût ve devamlılık bildirmektedir.¹⁴⁵ “غَضْبَانٌ” aynı zamanda mübâlağa sıfatıdır.¹⁴⁶

Rabbi'nin emriyle Tûr Dağı'nda kırk gün kalan Hz. Mûsa'nın kavmi, bu zaman zarfında buzağı heykeline tapmaya başlamıştı. Bu durumdan vahiyle haberdar edilen Hz. Mûsa Tûr'dan inerken kavmine karşı öfke doluydu.¹⁴⁷ İki ayette de Hz. Mûsa'nın hâli gadabıyla beraber esefini de ifade edecek şekilde “غَضْبَانٌ أَسِيفًا” ile tasvir edilmiştir. Esef, hem şiddetli öfke hem de şiddetli üzüntüyü ifade etmektedir. Yani Hz. Mûsa, kavmine karşı son derece öfkeli, Rabbine karşı da hüzünlü ve üzüntülüydü.¹⁴⁸ Ayrıca Hz. Mûsa'nın çabuk öfkelenen ve aynı şekilde öfkesinden hızlı sıyrılan bir kimse olduğu da bize ulaşan nakiller arasındadır.¹⁴⁹

Sonuç

Razı olmamayı ve öfkelenmeyi ifade eden gadab, insana yaratılıştan verilen bir duygudur. Bu duygu beşer fitratına, özellikle can, mal ve ırza karşı tehdit oluşturacak unsurlardan korunmak için gerektiği yerde ve zamanda kullanılmak üzere yerleştirilmiştir. Dolayısıyla müminler bu duygularını izâle etmekle değil ıslah etmekle mükelleftir. Gadab duygusunun aşırılıktan uzak ve ideal seviyesi “şecaat” olarak tanımlanmıştır.

Kur'an'da hem Allah'ın gadabından hem de insanların gadabından bahsedilmektedir. Bu noktada Kur'an'ın muhataplarına iletmiş mesaj, Allah'ın bazı amellerden razı olmadığı ve bunları şiddetle cezalandıracağı yönündedir. Kur'an bu mesajı verirken adeta insanın kendi öfkesine kıyasla Allah'ın öfkesini anlamaya çalışmasını istemektedir. Bununla birlikte Allah'ın gadabının, insan açısından tam anlamıyla idrâk edilemeyecek bir keyfiyette olduğu da açıktır. Nitekim insanın gadabını; engellenme, aciz kalma, güç yetirememe, söz dinletememe ve benzeri bir takım beşeri zaafı tetiklemektedir. Allah ise bu eksikliklerden münezzehtir.

Kur'an'da, başta Yahudiler olmak üzere Ehl-i Kitap'ın bilerek İslamiyet'ten yüz çevirmesi, münâfıklık, müşriklik ve suçsuz yere kasten adam öldürme gibi cürümlerden dolayı Allah'ın hem gadab hem de lânet ettiği ifade edilmektedir. Keza Yahudiler'in fitnekârlık vasfı ve münâfıkların onlara söz taşıyarak müminlere karşı yaptıkları ihanet Allah'ın gadab etmesinin nedenlerindedir. Bir ayette ise çoğul olarak müminlerin, gadab ettikleri zaman bağışlayıcı olduklarından bahsedilmiştir. Dolayısıyla gadab etme fiili, Kur'an'da sadece Allah'a ve mü'min kullara izafe edilmektedir. Kâfir, müşrik ve münâfıkların öfkeleri ise “gadab” kavramıyla ifâde edilmemiştir.

bir vaatte bulunmadı mı? (Ayrılışından sonra) çok zaman mı geçti, yoksa üzerinize Rabbinizden bir gadap inmesini mi istediniz de bana verdiğiniz söze uymadınız (ve buzağıya taptınız)?' dedi.”

¹⁴⁵ Ahmed Muhtar Abdülhamid, *Mu'cemu's-Savâbi'l-Luğavî*, I, 561.

¹⁴⁶ Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddin el-Endelûsî, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999, V, 180.

¹⁴⁷ Bkz. Tâ-Hâ, 20/85; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz*, II, 456.

¹⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 136.

¹⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, V, 180.

Aynı şekilde, isyan, haddi aşma, ayetleri ve mucizeleri inkâr etme, haksız yere peygamberleri katletme, kıskançlıktan dolayı iman etmeme gibi cürümleri işleyen Yahudiler; bunun yanısıra putlara tapmaktan vazgeçmeyen Âd Kavmi; iman ettikten sonra tekrar küfre giren kimseler; Allah yolunda yapılan cihat esnasında düşmandan kaçanlar; zina suçu isnâdında yalan yere yemin edenler ve Allah'ın dini hakkında münakaşaya tutuşarak çeşitli deliller ileri sürmeye çalışanların ilâhî gadaba hedef olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca münafıklık/kâfîrlik - gadab - lânet - cehennem sıralaması da dikkat çekicidir.

Kur'ân-ı Kerim'de iki defa zikredilen “غَضْبَانَ” Hz. Mûsa'nın kavmine duyduğu öfke halini, bir defa zikredilen “مُغَاضِبًا” Hz. Yûnus'un kavmine karşı öfke halini, keza bir defa zikredilen “مُغْضُوبًا” ise Yahudilerin İlahî gadaba uğramışlığını ifade etmektedir. Bu noktada gadab kavramı bir bakıma Yahudilerle özdeşleşmiş olsa da, Kur'ân bütünselliği içinde İlahî gadaba sadece Yahudilerin maruz kalmadığı görülmektedir. Ayrıca Allah'ın lanet ve gadabının Yahudileri ırk açısından değil ahlâk ve amel açısından hedef aldığı, dolayısıyla aynı ahlâk ve amellere sahip olan herkesin Allah'ın lânet ve gadabına müstahak olacağı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhtar Abdülhamid Ömer (ö. 1424/2003), *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra*, I-IV, Alemlü'l-Kütüb, Kahire, 2008.
- , *Mu'cemu's-Savâbi'l-Luğavî Delilü'l-Müsakkafi'l-Arabî*, I-II, Alemlü'l-Kütüb, Kahire, 2008.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah b. Sehl b. Saîd b. Yahya b. Mihran (ö. 395/1004), *el-Furûku'l-Lugaviyye*, Dâru'l-İlm, Kahire, tarihsiz.
- el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (ö. 510/ 1116), *Meâlimu't-Tenzil Fî Tefsîri'l-Kur'ân*, I-V, tahk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsirüddîn Ebî Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirazî (ö. 685/1286), *Envâru't-Tenzil Ve Esrâru't-Te'vil (Tefsîru'l-Beydâvî)*, I-V, tahk.: Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (ö. 1971), *Ahlâk Dersleri*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî (ö. 256/ 870), *Sahihu'l-Buhârî*, 1-9, tahk.: Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavku'n-Necât, 2002.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad (ö. 393/ 1003), *es-Sihâh Tâcu'l-Lugati Ve Sihahi'l-Arabiyye*, I-VI, Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn (ö. 816/ 1413), *Kitabu't-Ta'rîfat*, Zabt ve Tashih: Heyet, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Muhammed b. Abdullah (ö. 543/ 1148), *en-Nassu'l-Kâmilu Li Kitabi'l-Avâsîmi Mine'l-Kavâsım*, Mektebetu Dâri't-Türâs, Mısır, tarihsiz.

- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/ 889), Sünen, I-V, nşr. Mahmûd Avvâme, Dâru'l Kible/Cidde-Müessesetü'r-Reyyân/Beyrut, 1998.
- Ebû Hafs Siracüddin Ömer b. Ali b. Adil ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 775/1373-74), *el-Lübâb Fî Ulûmi'l-Kitab*, I-XX, tahk.: Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud-Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- Ebû Hayyân, Muhammed Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddin el-Endelûsî (ö. 745/ 1345), *el-Bahru'l-Muhît Fi't-Tefsîr*, I-X, tahk.: Sıdkı Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999.
- Ebû Muhammed Abdülaziz es-Selman, İbn Muhammed b. Abdurrahman b. Abdülmuhsin (ö. 2001), *Mefâtihu'l-Efkâr*, I-III, yayıneri yok, tarihsiz.
- , *Mevaridu'z-Zam'âni Li Dürûsi'z-Zaman*, I-VI, yayıneri yok, 1424/2003.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, I-X, Sadeleştirme: İsmail Karaçam vd., Azim Dağıtım, İstanbul, tarihsiz.
- el-Ezherî, Ebû Mansur, Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö. 370/ 980), *Tehzîbu'l-Luğa*, I-VIII, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2001.
- el-Feyyûmî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ali (ö. 770/ 1368-69), *el-Misbâhu'l-Münîr Fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, I-II, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, tarihsiz.
- el-Firuzabadi, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Yakub (ö. 817/ 1414), *Tenvîrü'l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbas*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 1951.
- , *el-Kamûsu'l-Muhît*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî el-Basrî (ö. 170/ 786), *Kitabu'l-Ayn*, I-VIII, tahk.: Mehdi el-Mahzumi / İbrahim es-Samrâî, Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, tarihsiz.
- el-Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhim b. Ömer (ö. 741/ 1340), *Lübâbu't-Te'vîl Fî Meâni't-Tenzîl*, I-IV, tahk.: Muhammed Ali Şahin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Siracüddin Ömer b. Ali el-Hanbelî ed-Dımaşkî en-Nu'mânî (ö. 775/ 1373), *el-Lübâb Fî Ulûmi'l-Kitâb*, I-XX, tahk.: Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcûd - Şeyh Ali Muhammed Muavvid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İbn Âşur, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir b. Âşur et-Tûnusî (ö. 1973), *et-Tahrîr ve't-tenvîr (Tahrîru'l-Ma'na's-Sedîd Ve Tenvîru'l-Akli'l-Cedîd Min Tefsîri'l-Kitabi'l-Mecîd)*, 1-30, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahman b. Temâm (ö. 542/ 1147), *el-Muharreru'l-Vecîz Fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-V, tahk.: Abdüsselam Abdüşşafî Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (ö. 327/ 939), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-X, tahk.: Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudî Arabistan, 1998.

- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed el-Kazvinî er-Râzî (ö. 395/ 1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I-VI, tahk.: Abdüsselam Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dimaşkî (ö. 774/ 1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, tahk.: Sami b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî er-Ruveyfaî el-İfrîkî (ö. 711/ 1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru's-Sadîr, Beyrut, 1992.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub (ö. 421/ 1030), *Tehzîbu'l-Ahlâk Ve Tathîru'l-A'râk*, tahk.: İbnü'l-Hatîb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, tarihsiz.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ebû'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselam el-Harrânî (ö. 728/ 1328), *Mecmûu'l-Fetâvâ*, I-XXXV, tahk.: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, Mecmaü'l-Melik Fahd li-Tibaâti'l-Mushafi's-Şerif, Medine, 1995.
- İmam Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed (ö. 505/ 1111), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-V, Dâru'l-Marife, Beyrut, tarihsiz.
- , *Kimyâu's-Saâde*, (Farsça aslından Arapça'ya tercüme), yayın yeri yok, tarihsiz.
- , *Mîzanu'l-Amel*, tahk.: Süleyman Dünya, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1964.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an Psikoloji Atlası-II*, Kendini Bilmek Yayınları, Malatya, 2012.
- el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddin b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk (ö. 1332/ 1914), *Mehâsinü't-te'vil*, I-IX, tahk.: Muhammed Basil Uyûn es-Sûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. bs., Beyrut, 1997.
- el-Kuşeyrî, Abdülkerim b. Havâzin Ebû'l-Kâsım (ö. 465/ 1073), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I-II, tahk.: Abdülhalim Mahmud-Mahmud eş-Şerîf, Dâru'l-Maârif, Kahire, tarihsiz.
- Mahmesani, Subhi, *ed-Deaimü'l-Hulkiyye Li'l-Kavanini's-Şer'iyye*, Daru'l-İlm, Beyrut, 1979.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/ 944), *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, I-X, tahk.: Mecdî Baslûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- el-Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 450/ 1059), *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1986.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (ö. 261/ 875), *Sahih*, I-III, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbakî, İstanbul, 1992.
- en-Nehhas, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî (ö. 338/950), *İ'râbu'l-Kur'ân*, I-V, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2001.
- en-Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hâfizüddîn (ö. 710/ 1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, I-III, tahk.: Yusuf Ali Bedîvî, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrut, 1998.

- Neşvan b. Saîd el-Himyerî el-Yemenî (ö. 573/ 1178), *Şemsü'l-Ulûm Ve Devâu Kelâmi'l-Arabi Mine'l-Külûm*, I-XI, tahk.: Hasan b. Abdullah el-Ömeri-Mutahhar b. Ali el-İryanî-Yusuf Muhammed Abdullah, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1999.
- en-Nursî, Bedüzzaman Said (ö. 1379/1960), *İşârâtu'l-i'câz Fî Mezanni'l-Îcaz*, tahk.: İhsan Kâsım es-Sâlihî, Sözlere Neşriyat, Kahire, 2002.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/ 1108), *ez-Zerîa İlä Mekârîmi's-Şeria*, tahk.: Ebû Zeyd el-Acemî, Dâru's-Selam, Kahire, 2007.
- , *Tefsîru'r-Râgıb*, tahk.: Muhammed Abdülaziz Besyûnî, Câmîiatu Tanta, Mısır, 1999.
- er-Râzî, İmam Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin et-Teymî (ö. 606/ 1209), *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1998.
- es-Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (ö. 373/ 973), *Bahru'l-Ulûm*, I-III, Yayın yeri yok, tarihsiz.
- , *Tenbîhu'l-Ğafilîn Bi-Ehâdis-İ Seyyidi'l-Enbiya Ve'l-Murselîn*, tahk.: Yusuf Ali Bedîvî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2000.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman (ö. 911/ 1505), *ed-Dürri'l-Mensûr*, I-VIII, 8, Dâru'l-Fikr, Beyrut, tarihsiz.
- eş-Şibrînî, el-Hatîb Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî (ö. 977/ 1570), *es-Sirâcu'l-Münîr Fî'l-İâneti Alâ Ma'rifeti Ba'di Kelâmî Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*, I-IV, Matbaatu Bulak el-Emîriyye, Kahire, h. 1285/1868-69.
- et-Tâberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (ö. 310/ 922), *Câmiu'l-Beyân Fî Te'vîli'l-Kur'ân*, I-XXIV, tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risale, I. bs., Beyrut, 2000.
- et-Tüveycerî, Muhammed b. İbrahim b. Abdullah, *Mevsûatü Fikhi'l-Kulûb*, I-IV, Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, yayıncı yok, tarihsiz.
- el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysabûrî eş-Şâfiî (ö. 468/ 1076), *Esbâb-u Nüzûli'l-Kur'ân*, tahk.: İsam b. Abdülmuhsin el-Humeydan, Dâru'l-İslah, Demmam, 1992.
- , *el-Vecîz Fî Tefsîri Kitabi'l-Azîz*, tahk.: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem/Dâru's-Şamiye, Dımaşk/Beyrut, 1993.
- Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1998.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzak el-Hüseyinî Ebû'l-Feyz Murtazâ (ö. 1205/ 1790), *Tâcu'l-Arûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, tarihsiz.
- ez-Zeccâc, İbrahim b. es-Seriy b. Sehl Ebû İshak (ö. 311/923), *Meânî'l-Kur'ân*, I-V, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.
- ez-Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/ 1143), *el-Keşşâfu An Hakâiki't-Tenzîl*, I-IV, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut, 1985.

Zeynüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekir el-Hanefî (ö. 666/1268), *Muhtâru's-Sihah*, tahk.: Yusuf Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999.